

NODIRJON QURBONOV,

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Farg'ona filiali Kengashi kotibi

OBRAZLI NOMLANISHLAR VA BA'ZI OBRAZLI TOPONIMLARNING ETIMOLOGIK TAHLILI

Annotatsiya: Hozirgi zamon o'zbek tilshunosligi va jahon tilshunosligida obraz, obrazlilik va obrazli nomlanishlar va ularning tadqiq etilishiga qiziqish ortib bormoqda. Obrazli nomlanishlar ham adabiyotshunoslik, ham tilshunoslik sohalarida birdek o'rganiladi. Ushbu maqolada "oltin bitiklar" terminini o'zbek nomlari so'zlariga ekvivalent sifatida muhokama qilinishi asosiy sababi qo'lyozma asarlar kabi nomlarimiz ham, toponimlar ham xalqlarning azaliy qadriyati, ruhiyati, tili va dili bilan bir butun holda qadim tarix sahifalarida muhrlanganligidir. Biz nomlarni, ularning bir turi bo'lgan toponimlarni "oltin bitiklar" deb atasak-da, biroq shu birikmani maqolamizda ilmiy tadqiqot atamasi sifatida olib kirish bahsli bo'lib qoldi. Bu birinchidan birikmaning kam qo'llanishi bo'lsa, ikkinchidan shu birikma ko'rinishdagi terminda ham ilmiylik, ham badiiylik ma'no nozikliklarining borligidir.

Kalit so'zlar: Oltin bitiklar, toponimlar, dialektal so'zlar, etimologiya, etimologik lug'at, onomastik ma'no, toponimik ma'no, obraz, obrazli toponim.

Annotation: Currently, in Uzbek linguistics and world linguistics there is a growing interest in figure, figurativeness and figurative names and their research. Figurative names are studied both in the fields of literature and linguistics. The main reason why the term "golden writings" is considered in this article as an equivalent to the words of Uzbek names, that is both our national names and toponyms, like manuscripts, are imprinted on the pages of ancient history along with the ancient values of the nation, its soul and language. Although we call the names as "golden writings", introducing this combination as a term of scientific research in our article is controversial. This is, firstly, the rare use of the combination, and, secondly, the presence of both scientific and artistic subtleties of meaning in the term of this combination.

Keywords. Golden scripts, toponyms, dialect words, etymology, etymological dictionary, onomastic meaning, toponymic meaning, figure, figurative toponym.

Inson hayotida nomlar bilan yonma-yon yashaydi va nomlar kishi hayotining ajralmas bir qismidir. Tilshunoslikda nomlar, xususan, ularning bir turi bo'lgan toponimlarning kelib chiqishi to'g'risida qancha fikr aytilsa, shuncha kam. Nomlarga qiziqish nafaqat tilshunoslik, balki tarix va geografiya sohalarida ham tadqiqot manbayi sifatida qarab keladilar, ularga fan nuqtai nazaridan baho beradilar. Nomlarga "Onomastik kvalimetriya" va "Toponimik kvalimetriya" nuqtai nazarlaridan baho berilsa, kelajakdagi ilmiy tadqiqotlarga foydalilik koefitsenti nuqtai nazaridan qaraganda ham shunchalik kam hisoblanadi. Ko'pchilik "Oltin bitiklar" termini noyob qo'lyozma asarlarga nisbatan ishlatishadi. Aslida, qo'lyozma asarlar kabi nomlarimiz ham, toponimlar ham xalqlarning azaliy qadriyati, ruhiyati, tili-yu dili bilan bir butun holda qadim tarix sahifalarida muhrlangan "Oltin bitiklar"dir.

Joy nomlari insoniyat qancha yashagan va yana qancha yashasa, shuncha vaqt davomida o'zining betakror mazmun-mohiyatini, aniqrog'i, "Oltin bitik"ligini namoyon qila oladi. Albatta, buning uchun ilm-fanning bugungi talablariga javob bera oladigan mukammal toponimik tahlilga asoslanilgan etimologik va izohli tahliliy jarayonlarni amalga oshirish shart.

Bizningcha, birikma ko'rinishidagi "Oltin bitik" terminining quyidagi ma'no nozikliklari bor: 1) topib aytilgan ma'nili, mazmunli ibratomuz fikr-mulohazalar; 2) qadimiy qo'lyozma asar; 3) noyob toshbitik; 4) xalq tiliga xos, lekin haligacha maxsus o'rganilib, yig'ib olinmagan dialektizmlar; 5) ulug' ijodkorlarning tanlangan asarlari; 6) kam miqdordagi qadimiy asar; 7) kam nusxali mukammal asar; 8) qadimiy va tarixiyli bilan ham xalq tilini, ham xalq tarixini ulug'lovchi nomlar (toponim, oykonim, oronim, gidronim, dromonim, fitonim, zoonim, etnonim kabi); 9) yoshlarning ta'lim-tarbiyasiga mo'ljallangan zamonaviy, biroq har jihatdan mukammal va saylanma tipidagi asarlar. Uning ma'nolariga yana qo'shimcha qo'shish mumkin.

O'zbek lug'atchiligida ayni vaqtgacha ko'p lug'atlar yaratilganligi bor haqiqat. Biroq O'zbekiston respublikasidagi barcha toponimlarni qamrab olgan etimologik lug'at haligacha yaratilmagan, chunki bunday lug'atning o'ziga xos muammo va vazifalari bor [9. 5-25]. Toponimlarning ta'birli va izohli tahlillariga bag'ishlangan lug'atlar, viloyatlar toponimlari bo'yicha individual lug'atlar nashr etilgan, ammo ular etimologik lug'atlar holatiga keltirilmagan. Albatta, o'zbek onomastikasiga hamda uning bo'limlariga oid oldingi ilmiy va ilmiy-metodik ishlarga tanqidiy yondashib, tanqidiy baho berish vaqti keldi.

O'zbekiston toponimlarining etimologik lug'atini shakllantirish uchun joy nomlarining etimologik tahlilini etimologik tadqiq tamoyillariga asoslangan holda amalga oshirish lozim bo'ldi. Etimologik tahlil toponimlar to'g'risidagi mavjud tahlillarning eng mukammali va murakkab ko'rinishidir. Shu bilan birga so'z hamda toponimlarning etimologik tahlillari ham bir-biridan tubdan farq qiladi, ularni aralashtirib yuborib bo'lmaydi.

Markaziy Osiyo, jumladan, mamlakatimiz toponimlarini o'rganish qadim-qadim zamonlardan boshlangan bo'lsa-da, XX asrning 50-60-yillaridan boshlab toponimlarning nomlanish asoslari, motivlari, motivatsiyasi, ba'zi bir nomlarning tavsifiy, tasnifiy, ensiklopidik talqinlari-yu izohi va etimologiyasiga doir fikrlarni ilmiy asosda mukammal tadqiq qilish amalga oshirila boshlangan [32]. Bugungacha toponimlar yuzasidan amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot ishlarning tahlili va majmui joy nomlarining etimologik tahlili zarurligini ko'rsatadi. O'zbekiston onomastikasi, xususan, toponimiyasi bo'yicha o'ndan ortiq dissertatsiyalar himoya qilingan, bir necha monografiyalar va joy nomlarining izohli lug'atlari nashr etilgan.

XX asrning boshlarigacha yurtimizning oltin bitiklaridan biri bo'lgan toponimlari monografik tadqiqot sifatida maxsus etimologik tadqiq etilmagan. O'zbekiston toponimiyasi bo'yicha yozilgan ilmiy ishlarning ko'pchiligida joy nomlarining lug'aviy qatlamlariga oid bir qancha fikrlar bildirilgan, xolos. Ammo bu qatlamlarga oid tahlillar hajman qisqa bo'lib, ularga oid ayrim mulohazalargina aytilgan, xolos. Buning ustiga, ushbu tahlillarda joy nomlari talqiniy, tasnifiy hamda tavsifiy mazmunda izohli talqin qilingan. Ularda toponimlarning yasalish xususiyatlari va izohlanishi, geografik tafsiloti haqidagi fikr-mulohazalar, an'anaviy grammatika talablari asosida tahlil qilish usullari ustun edi.

Ammo XX asrning 90-yillarigacha so'zlarni apellyativ (odatdagi) so'zlar va onomastik (nomlash uchun) leksika deb ikkiga bo'lib o'rganilishi; ularning farqlari farqlab berilmagani; topoasos, topoformant va topoindikator terminlari talqinlari; toponimlashuv, etnonimlashuv; nomlarning imlosi va talaffuzi masalalari; topoobyektlarga nom qo'yish qonuniyatlari va ularni qayta nomlash talablari; toponimlar tahlilining odatdagi grammatik tahlildan farqlari; nom va toponimlarning tahlili, toponimik tahlilligi hamda ularning onomastik tahlil talablari-yu me'yorlariga, ya'ni omil,

usul va tamoyillarining amal qilishligi, mamlakatimiz hududidagi onomastik qonuniyatlarning o'ziga xosligi; onomastik leksikografiyaning talab va me'yori; toponimik lug'atlarni tuzishning talab hamda me'yori; onomastik grammatika va topogrammatika talablarining lingvistik grammatikadan farqlanishi; onomastik morfologiya, topomorfologiya, onomastik sintaksis va toposintaksis masalalarining nazariy hamda amaliy talqinlari; nom hamda toponimlarning mukammal izohli tahlili va etimologik tadqiqotga asoslangan etimologik tahlili, undagi haqiqatga yaqinlik va etimon masalalari ilmiy-nazariy hamda ilmiy-amaliy jihatlardan asoslanmagan edi.

XX asrning 80-90-yillarida taniqli nomshunos olim filologiya fanlari doktori, professor E.Begmatovning ushbu sohadan ilmiy ish olgan shogirdlari endigina ilmiy kuzatishlarga kirishishgan, o'zbek onomastikasi masalalariga bag'ishlangan ilmiy-nazariy hamda ilmiy-amaliy xarakterdagi sara kitoblari nashr etilmagan. Shuningdek, tadqiqotchi T.Enazarovning doktorlik dissertatsiyasi [27] muvaffaqiyatli himoya qilinmaguncha yurtimiz toponimlari monografik tadqiqot tarzida maxsus etimologik tadqiq qilinmagan. Sababi, ularni etimologik tadqiq qilishning tamoyil, usul va omil singari me'yori o'rganilmagan edi. Shuning uchun ham ular toponimlarning etimologik tadqiq yo'llari sifatida amalda qo'llanmagan. Bu hol respublikamizdagi toponimlarning yetarli to'planmaganligini, o'ziga xos lisoniy va nolisoniy xususiyatlari mukammal tadqiq etilmaganligini, ularni etimologik tadqiq qilishning me'yoriy tizimi maxsus tadqiqot obyekti bo'lmaganligini hamda amalga oshirilgan ba'zi bir joy nomlarining tahlillari, asosan, *qayd etish – taxmin – xalqona talqin* tarzida olib borilganligini, ya'ni to'liq yakunlanmaganligini anglatadi. Holbuki, toponimlarning etimologik tadqiqi *muammo – tadqiq – taxmin – tahlil – talqin – yechim* shaklida olib borilishi bilan ularda mamlakatimizdagi xalqlarning milliy ruhi va til tizimining ichki rivojlanish qonuniyatlari mujassamlashganligini mantiqiy izchillikda ko'rsatish lozim. Chunki vaqti kelsa, tosh ham, temir ham yemirilishi mumkin, lekin nomlar, shu jumladan, toponimlar hech qachon yemirilmaydi.

Toponimlarni faqat tilshunoslik yoki tarix, yoxud geografik jihatdan o'rganish noto'g'ri. Sababi, ular tilshunoslik, tarix va geografiya fanlarining bir butun holda tadqiq etish obyektlari sanaladi. Demak, har bir toponimning etimologik tahlilida boshqa fanlar bilan birga tilshunoslik, geografiya, tarix va boshqa fanlarga oid dalillardan zaruriyatga qarab o'rinli foydalanish maqsadga muvofiq. Mana shunday holatda ish yuritilgandagina joy nomlarining etimologik tahlilini amalga oshirish mumkin bo'ladi.

Mamlakatimiz toponimiyasining turkiy, arabiy, eroniy, so'g'diy hamda substrat qatlamlarida O'zbekiston toponimlari tizimining tarixiy rivoji, o'zgarish va boyish tendensiyalari, eskirish va yangilanishining me'yoriy xususiyatlari, ijtimoiy-lisoniy sabab va asoslari oltin bitiklardan namunalar sifatida o'z ifodasini topgan. Toponimlar qatlami Vatanimiz o'tmishida yashagan turli qavmlar, elatlarning joylarni nomlash bilan bog'liq udumlari va an'analarni o'zida qamrab olgan nomlardir. Nomlar esa til vakillarining ijod qilish mahorati, jamoaning ijodiy tafakkuri va san'ati haqida ma'lumot beruvchi qimmatli lisoniy manbadir. Toponimlarda o'tmish ajdodlarimizning madaniy-ma'naviy qarashlari, atrof-muhitga bo'lgan munosabatlari, ona tabiatga bo'lgan mehr-muhabbati va e'zozlari mujassamlashgan. Ular har bir joyni o'ziga xos va mos ravishda nomlashga intilganki, beixtiyor nom qo'yish ham san'at darajasiga ko'tarilgan. Mamlakatimizdagi joy nomlari betakror ma'nosi-yu mohiyati, shaklan qisqa, lo'ndaligi bilan ajralib turadi. Shu ma'noda toponimlar O'zbekiston xalqlarining qadim tarixini, ajdodlarimizning tafakkur yo'sinini, yashash tarzini, turli topoobyektlarga nom berish me'yori, omil va usullarini o'zida jamul-jam qilgan ma'naviy merosi va umuminsoniy qadriyatlarning uzviy qismidir.

Til ijtimoiy hodisa sifatida har bir xalqning aloqa ehtiyoji ta'sirida yuzaga kelar ekan, undagi apellyativ so'zlar kabi nominativ birliklar ham ayni shu ehtiyoj ta'sirida paydo bo'ladi. Toponimlar

ham nominativ birliklardan biri sifatida o'zaro munosabat va aloqaga, ya'ni zaruriyatga xizmat qiladi. Shu bilan birgalikda toponimlar bebaho tarix hamda tarixiy yodgorlik ham sanaladi. "*Kim bo'lishidan qat'iy nazar, jamiyatning har bir a'zosi o'z o'tmishini yaxshi bilsa, bunday odamlarni yo'ldan urish, har xil aqidalar ta'siriga olish mumkin emas. Tarix saboqlari insonni xushyorlikka o'rgatadi, irodasini mustahkamlaydi. Inson uchun tarixdan judo bo'lish – hayotdan judo bo'lish demakdir. Zotan, tarix – xalq ma'naviyatining asosidir*" [11. 9-11]. Tarixning, xususan, mamlakatimiz tarixining noma'lum sahifalarini tez va osonroq bilish yo'llaridan biri bu – hududimizdagi toponimlarning ma'nolarini "chaqa bilish", ya'ni ishonarli dalillar bilan amalga oshirilgan toponimik tahlillar ko'rinishidagi etimologik tahlillarni o'qib, o'rganib, o'zlashtira bilish kerak.

Bulardan tashqari, nomlarning, xususan, toponimlarning tarix, shu jumladan, boshqa til birliklaridan farq qiladigan qo'shimcha vazifasi, ya'ni toponimik vazifasi va toponimik ma'nosi ham borki, bu haqida maxsus to'xtalib o'tish joiz. Uning bu vazifasi odamlarning makon hamda zamonada topoobyektlarga nisbatan qanday harakat qilishni ham belgilaydi. Chunki muayyan hududda joylashgan son-sanoqsiz topoobyektlar qurshovidagi insonlarning adashmasdan u topoobyekt-dan bu topoobyektga borishlari, topoobyektlar orasidan o'zlariga zarur bo'lgan obyektlarni topa olishlari, makonda mavjud bo'lgan turli xil geografik muhitlarni bir-biridan farqlab olishlari, topoobyektlarning bir-biriga nisbatan joylashuvidan xabardor bo'lishlari kabi nom, shu jumladan, toponimlarning ma'nolarini bilish va farqlash ham ayni vaqtda yosh avlodni tarbiyalash jarayonida katta ta'limiy-tarbiyaviy, ma'rifiy-ma'naviy ahamiyatga ega. Buning uchun esa inson avvalo shu topoobyektlar nomlarining ma'no-mohiyatini yaxshi bilishi-yu tushunishiga shart-sharoit va imkoniyat hozirlashi, ularning axborot almashinuviga yaroqli nomlar tizimini ham yaratishi maqsadga muvofiq. Chunki tarixiy va zamonaviy nomlar ham talaba yoshlarimizga milliy-madaniy va umuminsoniy qadriyatlarni singdiruvchi, ularni haqiqiy vatanparvar va elparvar hamda har tomonlama bilimdon insonlar bo'lib kamolotga yetishishlarida eng zarur vositalardan biridir.

Shu o'rinda yuqorida aytilgan fikrlarimizni isboti sifatida oltin bitiklardan biri bo'lgan toponimlarning etimologik tahlillaridan namunalarni quyida berib o'tamiz:

Saksonkapa (Qashqadaryo v. Shahrisabz t. qishloq) – toponimining kelib chiqishi xususida quyidagi taxminlar ham uning obrazli nomlanishi orqali nomlarga xos betakror oltin bitikligini ifodalaydi:

1. Ushbu toponim o'sha yerlik aholi vakillarining aytishlaricha, *kapalik* joyning shakllangan nomi: **Saksonkapa**. Kapalar ko'p bo'lgani uchun nomning shakllanishiga sakson miqdor soni ishlatilgan: *sakson+kapa > saksonkapa > Saksonkapa > Saksonkapa*. Agar uning daryo bo'yida joylashganligi va dehqonchilik, chorvachilik yaxshi rivojlanganligini, shuningdek, Shahrisabz shahri yaqinida joylashgan **topoobyektligi** hisobga olinsa, *kapalar* ko'p degan fikr noo'rin bo'lib qoladi. *Sakson* miqdor soni tarixi qadim tarixga bog'liq bo'lgan xalqimizning qadriyatlari va sehrli sonlari bilan *bog'liq uch, yetti, yigirma, qirq va yil (bir yil to'ldi)* shakllaridagi sonlarga yaqinlashmaydi ham. Xullas, ushbu toponimdagi *sakson* so'zini miqdor sonlar jumlasiga kiritish noo'rindir.

2. **Kapa** – chayla hamda urug' nomi (masalan, kapasaroy). *Kapa* komponentli toponimlar Farg'ona vodiysida ko'p uchraydi. Xatirchi, Payariq, Jalaquduq, Beshariq tumanlarida **Kapa**, Yangiqo'rg'on, Urgut, Beshariq, Uchqo'rg'on, Asaka tumanlarida **Beshkapa** qishloqlari bor" [29. 49].

3. Bu oykonimning shakllanishiga qadimiy turkiy qabilalar nomi bo'lgan **shak // sak // saks // masaget**larning nomlari asos bo'lgan. Undagi *-on* topoformati oldingi davrlarda til tarixida ko'plik ma'nosini anglatgan.

Undagi *kapa* topoleksemasiga kelsak, *sak // saks // shaklar* eramizdan oldingi va eramizning boshlarida harbiy yurishlarda ham, kunlik faoliyatda ham doimo aravalarda yurishgan. Kishilar usti

yopiq aravalari ko'p bo'lgan joylarni *'kapa'* so'zi vositasida nomlashgan: **Saksonkapa**. Toponim-dagi *sak // saks // shak // masaget* so'zlarining *sakson* holatiga kelishi va shu tarzda tushunilishi sinxron nuqtai nazardan hisoblanadi. Qadimda *shak // sak // saks // masaget* deb atalgan jangovar va kurashchan qabilalar bo'lganligi tarixiy manbalarda o'z ifodasini topgan: *Сака* – кыргызы Абрамов, 1960, 127); *Саксан* 1) казаки (аликули) – Аристов, 1896, 380; 2) узбеки (дурмен) – Каримова, 1976, 108 [12. 332-333]. Shu sababli ham aslida mazkur toponimga diaxron nuqtai nazardan to'g'ri va ishonchli munosabat (baho) bildirish o'rinli, deb bilamiz [14. 7-15]. Shu yerda ta'kidlash kerakki, toponimik aniqlagich bo'lgan bu kapa topoleksemasining mazmun-mohiyatida *usti yopiq arava* ma'no nozikligi mavjuddir.

Ushbu toponim to'g'risidagi taxminiy fikrlar to'g'ri xulosaga kelishga imkoniyat yaratdi. Uning etimoni *sak // saks // shaklar* o'zlarining *usti yopiq aravalari* bilan yashagan joy degan ma'no nozikligini ifodalaydigan *saks (shak) + -on + kapa > saksonkapa* yasama so'zidir. Demak, bu toponim etnonim asosida shakllangan etnotoponimlardan va yana tarixiy ahamiyatga molik tarixiy toponimlardan biri bo'lib, mamlakatimiz hududida kam qo'llanishi bilan e'tiborga loyiqdir. Bu nomda qadimiy *sak // shaklar* nomining saqlanib qolishi ham uning oltin bitikligini asoslaydi.

Toshkent toponimining kelib chiqishi haqida etimologik tahlilida bir necha taxminiy fikr berilganki, ularning mazmun-mohiyati va obrazli nomlanishi orqali joy nomining tarixiy oltin bitikligini anglatib turibdi:

1. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning «Suratu-l-arz kitobi» asarida **Toshkent** avval *Torband*, *Burji hijora*, *Tosh qal'a*, *Shosh* deb qayd qilingan [18, 268-269]. Bizningcha, arab yozuvidagi *Torband* toponimida *o* unlisi noto'g'ri o'qilgan, aslida *a* bo'lishi kerak. Qishloq, shahar ma'nosidagi *kand* so'zi tarkibidagi *k* undoshi arab yozuvining turli ko'rinishlarida *b* shaklida o'qilib ketilgan. *A* unlisining *o* unlisiga o'tishi esa keyingi jarayon. *Torband* aslida *Tarkand* shaklida [5, 109] yozilishi lozim edi. *Toshli qal'a* arabchada *Burji hijora* deb atalgan [18, 269]. U holda *Chosh* (*Choch*) va *Shosh* nomlarining kelib chiqishini faqat arab tiliga bog'lash shart emas, balki u turkiy va arab tillarining unsurlaridan shakllangan. Sababi, obyektning *Chosh* (*Choch*) va *Shosh* shaklidagi nomlari fors-tojik va xitoy manbalarida ham uchraydi [1. 292]. Demak, muallif **Toshkent** toponimining *Torband* (*Tarband // Tarkand*) shaklini VIII asrdagi ko'rinishi deb, to'g'ri ko'rsatgan.

2. Bu shahar oldin **Tarkan** deb, so'ngra esa **Toshkent** deb atalgan [13. 414].

3. Xitoy manbalarida **Shi**, **Chach** deb qo'llangan [25. 3]. Xitoyliklar **Toshkent**ning oldingi nomi bo'lgan **Shi** va **Chach // Chosh**ni o'zgartirmay qo'llashgan.

4. Ushbu toponim XII asrda **Tarband** deb qo'llangan [5.109].

5. E. M. Murzayev uning ma'nosini *“tosh shahar”* degan holda Ye. D. Polivanovning ushbu toponimni *taj // taji // tadjik* etnonimiga bog'lashiga qo'shilmaydi [17, 230-232].

6. Sh. Qodirova ushbu toponimning shakllanishini *Tarig'kentga* bog'laydi [8. 7-12]: *Tarig' (kent) > Tar(kent) > Shash(kent) > Tashkent*. Bunda toponimning asosi deb boshqa so'z tanlangan, etimoni haqida to'xtalinmagan.

7. H. Hasanov: *“Ehtimol, “Toshkent” so'zi bu yerdagi dastlabki tosh binoga qarab paydo bo'lgandir. Kelgusi arxeologik tekshirishlar va filologik tahlillar bu masalaga aniqlik kiritsa kerak”* deydi [31. 101]. Bundagi xato *ehtimol* so'zida aks etib turibdi.

8. Tarixiy taraqqiyot tufayli toponim tarkibida *Chosh – Shosh – Tosh* shaklida fonetik o'zgarishlar bo'lganini M. Mirtojiyev qayd etgan [16. 237-238], ammo uning etimoni to'g'risida gapirmagan.

9. S. Qorayev bu haqda: *“Sof turkiy nom bo'lgan Toshkent so'zining tarixiy manbalarda qayd qilina boshlanganiga ming yildan oshdi”*, – degan. Muallif boshqa asarida uning etimologiyasi to'liq o'rganilmagan, deydi [30. 13].

10. Z. Do'simov va X. Egamov: Toponimning eng ko'p tarqalgan etimologiyasi **Toshkent** – “tosh qal’a, tosh shahridir”, – deb yozishgan [6, 132].

11. Toponim **Choch, Shosh, Shoshkent, Madinat ash-Shosh, Binkat, Tarkand** va **Toshkent** deb atalganini, *choch* so‘zi qadimdan *tog*‘ va *tosh* ma‘nolarini anglatishini, **Choch** avval toqqa, so‘ng daryoga, keyin vohaga, vohadan shaharga ko‘chganligini A. Muhammadjonov ko‘rsatgan [20. 53-59]. Bunda geografik va arxeologik dalillar uning etimologik tadqiqiga yo‘naltirilgan.

12. Mazkur toponimni, ya‘ni “Toshkent shahrining nomi yozma manbalarda Choch, Chochiston, Shosh, Shoshkent shaklida uchraydi. Choch so‘zi so‘g‘d tilida tosh demakdir. Shosh esa Choch nomining arabcha shaklidir. Choch yoki Shosh deganda Toshkent hamda uning atroflari tushunilgan. Shosh viloyatining markazi Binkat shahri deb ko‘rsatganlar. Binkat hozirgi Eskiyo‘va va Chorsu oralig‘ida bo‘lgan. Binkat nomi forscha bo‘lib, ko‘rimli shahar demakdir (bin – ko‘rinish, ko‘zga tashlanish, kat – so‘g‘dcha “shahar, qishloq, manzigoh” degan ma‘nolarni bildirgan). Abu Rayxon Beruniy o‘zining “Qomusi Mas‘udiy” asarida “Binkat – bu Shoshning poytaxti, turkiy tilda “Toshkand”, yunonchadan arabchaga tarjima qilinsa – “Burj al-hijora (“Tosh minora”) deb yozgan” [24. 134-137]. Bular, ming afsuski, taxminiy fikr, chunki aytilgan manba hamda asarlarning nashri va sahifasi ko‘rsatilmagan.

13. Bu joy **Choch** nomi bilan ham ancha mashhur bo‘lganligini “Sug‘d elchisi Fatufarining Choch diplomatik missiyasi” misolida M.Is‘hoqov maxsus to‘xtalgan [7. 26-37].

14. A. Devonaqulov bu joy nomining **Toshkand, Choch, Shosh, Gang** shaklidagi ko‘rinishlarini fors tilidagi tarixiy asar va lug‘atlar, shuningdek, “Shohnoma” asosida izohlashga harakat qilgan [4. 151-157].

15. Toponimning **Binkent** varianti arab geograflarining ishlarida berilganligini Ye. M. Pospelov qayd etgan [21. 188].

16. Ushbu toponim XII asrda **Tarband** deb qo‘llangan [. 109].

17. Bizningcha, toponimning **Torband // Tarband // Tarkand** variantlari obyektning M. Koshg‘ariygacha bo‘lgan nomi. **Toshkent** esa **Tarkand** shaklida XI asrda ham qo‘llangan. Birinchi bo‘lib obyektning **Torband // Tarband // Tarkand** nomlanishi, so‘ngra **Toshkand // Toshkent** deb atalishi fikrimizni tasdiqlaydi. Toponim M. Koshg‘ariy davrigacha **Torband // Tarband // Tarkand** deyilgan. Muallif yashagan davrdan boshlab esa obyekt **Tarkand** va **Toshkent** nomlari bilan atalgan. Keyinchalik birinchi nom arxaiklashgan, ikkinchi nom esa obyekt uchun asosiy nom bo‘lib qolgan. Joy nomi ikki morfemadan iborat: *tar* va *-kan*. *Tar* so‘zining “*zich, tig‘iz, jips, mahkam*” ma‘nolari bor [5. 109]. Uning ikkinchi ma‘noli bo‘lagi bo‘lgan – *kan (-kand)* esa “*qal’a, qo‘rg‘on, o‘ralgan joy*” ma‘nolarini ifodalaydi. U holda **Tarkan** “*zich, mustahkam o‘ralgan qal’a, qo‘rg‘on*” ma‘nolarini anglatadi.

Tar so‘zining “*zich, mustahkam*” ma‘noni ifodalashiga qarab, u “*qattiq, mustahkam*” ma‘nosidagi *tosh* so‘ziga fonetik o‘zgarishlar tufayli o‘tgan. Bunda *r > sh* fonetik o‘zgarishi ro‘y bergan: *tar > tash > tosh*. *Chosh (Choch) Shosh* so‘zlari bilan *Tarkan* so‘zining o‘zaro munosabati bilan *r* undoshi *sh* undoshiga (*r > sh*), *a* unlisi esa *o* (*a > o*) unlisiga almashgan: *Chosh(kand) > Shosh(kand) > Tarkand > Tarkan > Tazkan > Tashkand > Toshkan(d) > Toshkent* [28. 139-142].

1. *ch > sh*. 2. *sh > t*. 3. *r > d // t* [26, 160]. 4. *d > d' > z* (*z > y; z > s > sh*) [26, 160]. 5. *r > z > z'* (*z > sh; z > s > ch > sh*). 6. *r > l > sh*. Demak, *r* undoshi birdaniga *sh* undoshiga o‘tmagan, oldin *d* undoshiga (*r > d*) o‘tgan, so‘ngra esa *d* undoshi *z* undoshiga (*d > z*) o‘tgan. Eng oxirida *z > s > sh* o‘zgarishlari (*r > d > z > s > sh*) tufayli *r > sh* o‘tishi ro‘y bergan. Bu fonetik hodisalar ikki so‘zning birikishi natijasida ro‘y bergan: *tar+kan > tarkan > tazkand > taskand > tashkand > Toshkand > Toshkent*. *Tosh+kent* birikuvidan bu joy nomi vujudga kelmagan, balki regressiv assimilyatsiya

hodisasi ro'y berib, sh tovushi ta'sirida $t > ch$ fonetik o'zgarishi amalga oshgan. *Chosh+kent* biri-kuvidan onomastik konversiya tufayli Choshkent yuzaga kelgan, ch tovushi sh tovushiga o'tgan [23. 59]: *Choshkent > Shoshkent*. So'zdagi bir xil undoshlardan biri boshqa bir undoshga aylanishiga ko'ra Shoshkentning Toshkentga aylanishi qonuniy fonetik jarayon: $sh > t$ hodisasi ro'y bergan. Mazkur obyekt nomining *Choshkent > Shoshkent > Toshkent*; *Shash > Shosh*; *Tashkand // Toshkand* ko'rinishlari bor. Masalan, Bobur Toshkand deb qo'llagan [3. 92-94]. Unga yasovchi asos bo'lgan Chosh so'zi qadimda mahalliy aholi tilida "tog', tosh" kabi ma'nolarni ifodalagani kabi bugungi kunda "xirmon, xirmon joy" degan ma'nolarni anglatadi [19. 54].

Eski shahardan boshqa joylarda dehqonchilik qilingan. Shahar janubidagi Eskichoshtepa yo'li ham fikrimizni tasdiqlaydi. "Dehqonchilik gullab yashnagan joy, xirmon joyli yer" ma'nosidagi Shoshkent va Choshtepa yoki Choshkent atamalari Tarkan holatidagi joy nomining Toshkent ko'rinishiga kelishi uchun vosita bo'lgan. Bu joy nomi xalq nutqida Toshkan tarzida aytilishi ham undagi kent elementining turkiy tillarga oidligini ko'rsatadi [10. 4-9]. Tosh shahri deyish uning ma'nosini buzadi. Toponimining shakllanishiga "mustahkam o'ralgan qal'a" ma'nosidagi tarkan so'zi etimon vazifasini bajargan va tarixiylikka xos tadrijiylikni ifodalagan.

Demak, Toshkent toponimining buncha tarixiy taraqqiyot jarayonlarini o'zida jamul-jam qilishi, albatta, uning oltin bitikligini tasdiqlaydi.

Yuqoridagi toponimik tahlilning bir namunasi bo'lgan etimologik tahlil ko'lamidan bilinib turibdiki, nom(toponim)lar to'g'risidagi noo'rin fikr-mulohazalar esa bir necha ilmiy dalillar bilan rad etildi. Shuningdek, toponimlarning to'plab berilgan taxminlarining ishonchiligi, topoasos, topoformant, topoidikatorlarning (toponimik aniqlagichlarning) joylashishida toponimik qoliplanishi ahamiyati, etimologik tahlilning haqiqatga yaqinligini asoslovchi etnonimlashuv, toponimlashuv va nom ko'chishi jarayonlarining nomning ilk ma'nosi va ilk shakli bo'lgan etnimon(lar) bilan bog'liqligi masalalariga e'tibor berildi.

Sohadagi muammolarni hal qilish uchun qilingan ishlarni tanqidiy tahlil bilan baholashga asoslangan "Onomastik kvalimetriya" va "Toponimik kvalimetriya" nomli kichik, biroq zarur sohalarning ham rivojlanishi bugungi zamon talablari ijrosi jumlasiga kiradi.

Nomlarga, shu jumladan toponimlarga munosabat mamlakatimizning mustaqillik davridan boshlab davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Ushbu fikrimizning isboti sifatida 1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan "Davlat tili to'g'risida" qonunni, 2012-yil 11-oktabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining geografik nomlari to'g'risidagi" qonunlarini eslash o'rinlidir. Mana shu jarayonlarni ilmiy jihatdan asoslab ko'rsatish uchun ham professor E.Begmatov mustaqil davlatimizning toponimik siyosati to'g'risida davomli ilmiy maqola va kitoblar yozgan [2. 3-9]. Bular esa xalq va davlat e'tirof etayotgan barcha nom hamda toponimlar, so'zsiz, oltin bitiklar ekanligini tasdiqlaydi.

"O'zbek onomastik leksikasi, xususan, o'zbek toponimik leksikasi xalqimiz shevalariga xos dialektal leksikaning bir qismini tashkil etishi ham nazariy, ham amaliy jihatlardan qaralganda-dalillanganligi bilan ajralib turibdi. Sababi, mamlakatimiz hududidagi joylarni, albatta, qachon va qayerda bo'lmasin, shevalarimizning vakillari tomonidan nomlangan va nom sifatida e'tirof etiladi. Agarda mamlakatimiz hududidagi mikro va makro nomlarni jamlab, nomlarimizning "Oltin bitiklar fondi" deb nomlangan alohida fondini tashkil eta olsak, ularning miqdori ayni vaqtda bir necha million bo'lishi tabiiy. Chunki bizning mamlakatimiz hududidan bir necha marta kichik bo'lgan Shvetsariya hududidan to'rt yarim milliondan ortiq nomlar yozib olinganligini bu soha vakillari yaxshi bilishadi. Bizning taxminiy hisob-kitoblarimizga ko'ra ona-Vatanimizdagi nom va toponimlarning miqdorini juda kamaytirib aytganimizda ham ularning miqdori besh milliondan ortiqdir.

Xullas, nom hamda toponimlarning obrazli nomlanishlari orqali bir butun majmua sifatidagi oltin bitikligiga asos ularning qadim-qadimdan umuminsoniy qadriyatlarining biri sifatida hamon amalda – tilda va dilda qo‘llanib kelinishidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Qorayev S. *Toponimika*. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006.
2. Бегматов Э. Истиқдол ўлкасининг топонимик сиёсати // ЎТА. – Toshkent: Фан, 1997. 3-сон.
3. Бобур Заҳриддин Муҳаммад. Бобурнома. – Toshkent: Юлдузча, 1989.
4. Девонақулов А. Асрори номҳои кишвар. – Душанбе, Ирфон, 1989.
5. Древнетюркский словарь. Лгр., Наука, 1969.
6. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли лугати. – Toshkent: Ўқитувчи, 1977.
7. Исҳоқов М., Содиқов Қ., Омонов Қ. Мангу битиклар. – Toshkent: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2009.
8. Кадырова Ш. М. Микротопонимы Ташкента. АКД. – Toshkent: 1970.
9. Кайдаров А. Т. Тюркская этимология: проблемы и задачи // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата, Гылым, 1990.
10. Кареев С. Топонимия Узбекистана. – Toshkent: Фан, 1991.
11. Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т., Шарқ нашриёти матбаа концерни бош тахририяти, 1998.
12. Лезина И.Н., Суперанская А. В. Ономастика. Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий. Част II. – Москва, 1994.
13. Маҳмуд Кошғарий. Девону луготит турк. Уч томлик. I т. – Toshkent: Фан, 1960.
14. Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Toshkent: Ижод, 2006.
15. Маҳмудов Қ. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. – Toshkent: Фан, 1990. 149-, 152-, 161-162-, 170-171-бетлар.
16. Миртожиев М. М. Тошкент сўзининг маъноси // Шарқ юлдузи. 2-сон. 1981.
17. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. – М., Мысль, 1974.
18. Муҳаммад ибн Мусо Ал-Хоразмий. Математика, астрономия, география. – Toshkent: Фан, 1983.
19. Муҳаммаджонов А. Қадимги Тошкент (тарихий ва археологик лавҳалар). – Toshkent: Шарқ, 2002.
20. Муҳаммаджонов А. Қадимги Тошкент (тарихий ва археологик лавҳалар). – Toshkent: Шарқ, 2002. 54-бет.
21. Поспелов Е. М. Школьный топонимический словарь. – М., 1988.
22. Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараққиёт босқичлари. – Toshkent: Ўқитувчи, 1996.
23. Тўйчибоев Б. Яйлов, қишло, керага ва олтин сўзларининг шаклланиши // ЎТА. 3-сон. – Toshkent: Фан, 2000.
24. Хўжамов М., Лафасов М., Муллажонов Р. Тарихий ўлкашунослик ва туризм. – Toshkent: Мумтоз сўз, 2014.
25. Хуриут Э. Ши-Чач-Ташкент. – Toshkent: Ўзбекистон, 1992.
26. Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Лгр., Наука, 1970.
27. Эназаров Т. Д. Ўзбекистон топонимлари: лугавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Т., 2006.
28. Эназаров Т. Д. “Номишунослик масалалари” – зарур, аммо баҳсли // Тилишуносликнинг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами. Т., Akademnashr, 2010.
29. Қореев С. Ер тилининг калити (Ўзбекистон географик номларини ҳосил қиладиган асосий терминлар ва бошқа сўзлар). Қисқача лугат. – Toshkent: 2009.
30. Қореев С. Тошкент топонимлари. – Toshkent: Фан, 1991.
31. Ҳасанов Ҳ. Географик номлар сўри. – Toshkent: Ўзбекистон, 1985.
32. Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Toshkent: Ўзбекистон, 1981.